

BIBIXONIM MADANIYAT HOMIYSI

Mamuraliyeva Gulsanam Ilhomjon qizi¹, Madrahimov Zohidjon Sharofovich²

¹*Namangan davlat universiteti, Tarix yoʻnalishi talabasi*

²*Ilmiy rahbar: Tarix fanlari nomzodi, dotsent.*

¹*E-mail: mamuraliyevikromjon8@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolda Saroymulxonim yoxud Bibixonim hayoti, qoldirgan ulkan tarixiy merosi, qurdirgan binolari, ilm maʼrifat yoʻlidagi fidoliklari yortib berilgan.

Kalit soʻzlar: Saroymulxonim, Amir Temur, Samarqand, Bibixonim.

KIRISH

Saroymulxonim Chigʻatoy ulusiga mansub xonlardan biri, Qozonxonning qizi boʻlib, 1341-yilda tavallud topgan. Balogʻatga yetgach, Movarounnaxr hukmdori Amir Qozogʻonning nabirasi Amir Husaynga turmushga chiqadi. 1370-yilda, Amir Husayning Balx jangi vafotidan soʻng 26 yoshli Saroymulxonimni Amir Temur nikohiga oladi. Yuksak insoniy fazilatlariga egaligi tufayli Saroymulxonim, Amir Temur ahli ayollari -malikalarining ulugʻiga aylanadi hamda „kattaxonim“ yoxud „Bibixonim“ mavqei berildi. U oʻz zamonasining yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor ayoli va aql-zakovat sohibasi boʻlgan. Shuningdek, husn-latofat bobida ham benazir boʻlgan. Saroymulxonim siyosatdon, insonparvar, sahovatli malika sifatida saltanatni boshqarishda faol ishtirok etgan. Mamlakatning ijtimoiy va madaniy qurilish ishlariga, ayniqsa, tolibi ilmlarni har taraflama qoʻllab quvvatlash borasida nom qozongan. Aytishlaricha, Samarqanddagi xozirgi jomeʼ masjidning kun chiqar tomonidan madrasa qurdiradi. Madrasa nihoyatda mahobatli boʻlib, Amir Temur qurdirgan jomeʼ masjidiga tutash boʻlgan. Biroq turli sabablarga koʻra vayron etilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sohibqiron farmoniga binoan, 1399-1404-yillarda jomeʼ masjid qurib bitkazildi. Baʼzi rivoyatlarda Amir Temur masjidini dono va oqila xotini Saroymulxonimga tuhfa qilgan, deyishadi. Shuning uchun boʻlsa kerak Amir Temur jomeʼ masjidi ham Bibixonim nomi bilan shuhrat topgandir. Temuriyodalar tarbiyasi bevosita Bibixonim bilan bogʻliq. U Shohruh Mirzo, Mirzo Ulugʻbek, Muhammad Sulton, Xalil Sultonlarning ilm-maʼrifatni anglashida rahnamolik qilgan. Ayniqsa, Mirzo Ulugʻbek sogʻlom oʻsishi, diniy va dunyoviy bilimlarni mukammal egallashida, Bibixonimning mehnati beqiyosdir.

Sohibqiron Temurning oʻlimidan soʻng, Samarqand taxti, uning nabirasi Xalil Sultonga oʻtdi shu davrda Bibixonim ancha qiyinchiliklarga duch keladi. 1409-yilda Samarqand taxtini Shohruh Mirzoning toʻngʻich oʻgʻli Mirzo Ulugʻbek egallaganda sevikli buvisi Bibixonim hayotdan koʻz yumgan edi.

Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulk xonimni oʻz nikohiga kiritgach, «koʻragon» unvoniga musharraf boʻldi. Koʻragon iborasi moʻgʻulcha soʻz boʻlib, «kuyov» degan maʼnoni ifodalaydi. Zero, Saroy Mulk xonim moʻgʻul xonlaridan birining qizi boʻlgani tufayli sohibqiron Amir Temur moʻgʻul xonining kuyovi, yaʼni «Amir Temur Koʻragon» nomini olgan edi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Sohibqiron Amir Temur malika Saroy Mulk xonimni oʻz nikohiga kiritgunga qadar, haramida boshqa xotinlari ham bor edi. Lekin xon avlodiga mansub Saroy Mulk xonim haramdagi barcha malikalardan ulugʻrogʻi hisoblanib, «katta xonim» yoxud «Bibixonim» degan unvonga noil boʻladi. Albatta, bunday eʼzozga musharraf boʻlish uchun aql-zakovat, did-farosat, fikrlash doirasining ulkanligi bosh omil boʻlgan. Zotan, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Saroy Mulk xonim zamonasining yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor va aql-zakovat sohibasi, husn-latofat bobida ham benaziri edi. Saroy Mulk xonim insonparvar, vatanni sevguvchi, mamlakatning siyosiy-ijtimoiy,

iqtisodiy va madaniy hayotidan yaxshigina xabardor bo'lgan, saltanat ishlarida dono maslahatlari bilan qatnashib turgan ayol edi. Ayniqsa, ilm-ma'rifatga alohida e'tibor ila qarar, tolibi ilmlarga homiylik qilardi.

Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishlarida Saroy Mulk xonim ko'pincha birga yurgan. Tarixiy manbalarning yakdillik bilan bergan ma'lumotlariga ko'ra, o'ta ziyrak, tadbirkor Saroy Mulkxonim saltanatni boshqarishda vujudga kelgan ayrim muammolarni hal qilishda o'zining oqilona maslahatlari bilan faol qatnashgan. Amir Temur Saroy Mulk xonimga oshkora bo'ysunmasada, biroq uning oqilona maslahatlariga o'zida qandaydir ehtiyoj sezib turgan. Naql qilishlaricha, Amir Temur Eronga qarshi yurish boshlaganda, Isfaxonning qamali ko'pga cho'zilib, qo'shinni ozuqa bilan ta'minlashga mablag' yetishmay qoladi. Nihoyat, Amir Temur Samarqandga chopar yo'llab, Saroy Mulk xonimga maktub jo'natadi. Maktub qisqa bo'lib, «Qo'shinning zahirasi tugadi, xazinadan zar yuboring», deyilgandi. Saroy Mulk xonim maktub mazmunidan ogoh bo'lgach, maktubning orqa tomoniga «Ulug' amir, zaringiz tugagan bo'lsa, siyosatingiz ham tugadimu?», deb yozadi va uni choparga tutqazadi.

Amir Temur maktubni olgach, Saroy Mulk xonimning kinoyali zamzamasini o'ylab-o'ylab, nihoyat bir qarorga keladi: lashkargohda so'yib yeyilgan qo'y, qoramol, ot va tuya suyaklarini o'sha kuniyoq yig'dirib, turli hajmlarda qirqtirib, katta hajmdagisiga katta qiymat, kichigiga kichik qiymat belgilab, unga po'lat muhrni qizdirib tang'a bostiradi hamda muvaqqat pul o'rnida muomalaga kiritishga farmon beradi. Natijada, qo'shni shahar va qishloqlarda suyak pulga qo'shin uchun oziq-ovqat sotib olinadi. Tez kunda Isfaxon shahari taslim bo'lgach, suyak pullar zar bilan almashtiriladi.³¹¹

TAHLIL VA NATIJALAR

Amir Temur saroyida joriy qilingan tartibga ko'ra, chet ellik elchilarni qabul qilish marosimlarida hukmdor yonida xotilari ham ishtirok etishgan. Ispaniya qiroli Genrix III ning Samarqand hukmdori Amir Temur huzuriga yuborgan elchisi Ryui Gonzales de Qlavixoning yozishicha, 1404 yil 8-sentyabr dushanba kuni Amir Temur Samarqand chetidagi «Dilkusho» bog'ida elchilarni qabul qiladi. Qabul marosimi katta ziyofat va tantana bilan boshlangan. Klavixoning hikoya qilishicha, qabul marosimida hukmdor Temurning yonida Saroy Mulk xokim boshliq boshqa xotinlari ham yuzlariga parda tashlab o'tirganlar. Ispan qiroli yuborgan hadyalar orasida hukmdorga ko'proq qizil movut ma'qul bo'lgan. Bu haqda u o'z xotinlari, avvalo Saroy Mulk xonim bilan fikrlashadi. 1404 yil 17-oktyabr juma kuni Saroy Mulk xonim ham katta ziyofat beradi. Ziyofatda boshqa elchilar qatorida ispan elchisi Ryui Gonzales de Qlavixo ham qatnashadi. Klavixo Temur bog'larida berilgan ziyofatlarning to'kin-sochinligi, bog'lardagi rang-barang ipak chodirlar, undagi oltin-kumush jihozlaru bog'larning o'ta did va farosat bilan jihozlangani haqida maroq ila hikoya qiladi.

Naql qilishlaricha, Saroy Mulk xonim kunlardan bir kun o'z jamg'armasi hisobiga, savoblik uchun xudo yo'lida bir madrasa bino qildirishga eri Amir Temurdan ijozat so'raydi. Hukmdordan ruxsat bo'lgach, otasi Qozonxon tomonidap sovg'a qilingan bir juft olmos baldog'ini sotuvga qo'yib, bu mablag'ni madrasa qurilishiga sarflaydi. Saroy Mulk xonim madrasa qurilishi jarayonida qurilish maydoniga tez-tez kelib ish boshqaruvchilarga fikrini aytadi. Madrasa qurilishi nihoyasiga yetayotganda ham Saroy Mulk xonim odati bo'yicha o'z kanizlari bilan qurilish maydoniga kelib, ustaboshiga binoning kam-ko'stlari haqida ko'rsatmalar beradi. Ustaboshi Saroy Mulk xonimning yuzini ko'rmagan bo'lsa-da, uning jozibali so'z ohanglaridan oqila va o'tkir zehni ayol ekanligiga imoni komil bo'ladi. Malika ketgach, ustaboshi xonim bilan bo'lgan bir nafaslik muloqotdan olgan taassurotini ichiga sig'dirolmay, hissiyoti g'alaba qilib, atrofidagi ustalarga:

³¹¹ Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистон тарихи (дарслик). – Тошкент. 2019. – Б. 138; 139.

“Yopiray, ayol zoti ham shunchalik dono va oqila bo‘ladimu?.. Xonim haqida shu kungacha eshitgan barcha ta’rif-tavsiflarning hammasi to‘g‘ri ekan. Qani endi hamma ayollar ham shunday nafosatga ega bo‘lsaydi, “ deb chuqur uf tortadi.

Ustaboshining beg‘ubor so‘zlari tez orada qurilishdagi barcha korfarmon, usta va mardikorlar orasida tarqaladi. Bir-ikki kun o‘tgach, mish-mishlar zo‘rayib, «nima deysan, ustaboshi xonimga g‘oyibona oshiq bo‘lib qolgan emish», degan so‘zlar tarqab ketadi. Tabiyki, bu mish-mishlar Saroy Mulk xonim qulog‘iga yetib boradi. Ustaboshi o‘zining bemulohazaligidan o‘kinib, suyaksiz tilning jarohatidan nolib turgan bir vaqtda, Saroy Mulk xonimning xos kanizlaridan biri qo‘lidagi ro‘molga o‘ralgan laganchani ustaboshiga uzatarkan:

“Xonim ushbu tuxumlarni sizga yubormishlar. Toki mazkur yetti xil rangga bo‘yalgan yetti dona tuxumni tanovul aylab, alarning mazasi bir xilmu yoxud har birining mazasi alohidamu, ushbuni farqlab bergaysiz. Javobini ertaga qiyom paytida eshiturmiz,” deb qaytib ketadi.

Ustaboshi ro‘molni ochib, yetti xil rangdagi tuxumni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgach, xonim nimaga shama qilayotganini tushunib, chuqur iztirobga tushadi.

Shu kunlarda sohibqiron Amir Temur navbatdagi yurishdan qaytib kelyayotgani, bugun-erta Samarqandga yetib kelishi haqida ovozarlar tarqaladi. Ustaboshining ko‘z-o‘ngi qorong‘ulashib, qo‘li ishga bormaydi.

«Mish-mishlar boshimga balo bo‘ldi, hademay sohibqiron yetib kelsa, meni sog‘ qo‘ymaydp, jazoga mustahiq qilmog‘i muqarrardur. Nachora, taqdiri azalda bitilg‘on erkanda. Ammo chiqmagan jondin umid, deganlar mashoyixlar, bu yerdin qochmoq chorasini izlamoq darkor. Darvoqe, qochib ham qaerga boraman. Pastga ham tushib bo‘lmaydur, darhol tutub zindonga solurlar. Ne qilmoq kerak?» deb og‘ir o‘yga toladi.

Ustaboshi o‘ylab-o‘ylab oxiri bir qarorga kelgach, shogirdini yoniga chaqirib, uni o‘z rejasidan voqif qiladi. U o‘ziga ikkita qanot bog‘lab, gumbaz ustidan sakraydi. Qanot yordamida shahar chetidagi bir yaylovga sho‘ng‘iydi. Ammo qo‘nishga ulgurmayoq boshi yerga qadalib, olamdan o‘tadi. Bu manzarani kuzatib turgan shogird «Eh, attang, ustoz andak xatoga yo‘l qo‘yibdurlar. Qanot bilan birga, dum ham bog‘lamoq lozim erdi», deb o‘ng qanot va dum bog‘laydi-da, gumbazdan yalanglikka parvoz qiladi. Voqean shogird dum yordamida sihat-salomat yalanglikka qo‘nib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lgan. Shundan buyon xalq orasida «ustasidan shogirdi o‘zgan» degan maqol qolgan deyishadi.³¹²

Saroy Mulk xonim qurdirgan madrasa XIV asr oxiri va XV asr boshlarida Samarqanddagi madrasalar orasida ulkan va mahobatlilik jihatidan ajralib turgan. Madrasaga zamonasining yetuk mudarrislari tayinlanib, ular tolib ilmlarga diniy va dunyoviy ilmlardan dars berganlar. Saroy Mulk xonim madrasa tolibi ilmlarining ahvolidan tez-tez xabar olib, ularga homiylik qilib turadp. Rivoyatlarga ko‘ra, Saroy Mulk xonim o‘z odaticha, qosh qoraygach, o‘zining yaqin kanizlari bilan kiyimlarinn o‘zgartirib, madrasa tomon yo‘l oladi.

Negaki, Saroy Mulk xonim madrasa tolibi ilmlarining ahvoli ruhiyasi, kim qanday tirikchilik o‘tkazayotganiyu tunda qanday ish bilan mashg‘ul ekanliklarini zimdan tekshirib turar edi.

Sohibqiron Amir Temur Saroy Mulk xonimdan farzand ko‘rmagan. Ammo sohibqiron o‘z o‘g‘li Shohruh Mirzoni, suyukli iabiralari Muhammad Sulton Mirzo, Xalil Sulton Mirzo, Ulug‘bek Mirzo va boshqa mirzolariii bevosita zukko Saroy Mulk xonim tarbiyasiga topshirgan edi.

Zotan xon avlodiga mansub Saroymulxonim haramdagi barcha malikalardan ulug‘ hisoblanib, „Katta xonim“ yoxud „Bibixonim“ degan unvonga noil bo‘ladi.

³¹² Абдурахмонов М., Рахмон Н., Гулметов Э. Маданиятшунослик (дарслик). – Тошкент. 2007. – Б. 107.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Bibixonim o‘z zamonasining yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor, maslahatdosh va yetuk aql-zakovat sohibasi, shuningdek, husnlatofat bobida ham benazir edi. Bibixonim insonparvar, vatanparvar, mamlakatning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotidan yaxshigina xabardor bo‘lgan, saltanat ishlarida dono maslahatlari bilan qatnashib turgan ayol edi. Ayniqsa, ilm-ma‘rifatga aloxida e‘tibor berar, tolibi ilmlarga homiylik qilardi. Sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishlarida ko‘pincha hamrohlik qilgan. Bibixonim saltanatni boshqarishda vujudga kelgan ayrim muammolarni hal qilishda o‘zining oqilona maslahatlari bilan faol qatnashgan. Amir Temur Bibixonimga oshkora bo‘ysunmasa-da, biroq uning oqilona maslahatlariga o‘zida qandaydir ehtiyoj sezib turgan.

Bibixonim o‘z jamg‘armasi hisobidan Samarqandda ulkan Madrasa (qarang Bibixonim madrasasi) qurdirgan.

Bibixonim farzand ko‘rmagan bo‘lsada, Sohibqiron o‘z nabiralari — Muhammad Sulton, Xalil Sulton, Ulug‘bek va boshqa mirzolari bevosita zukko Bibixonim tarbiyasiga topshirgan edi.

Samarqandda Amir Temur Bibixonimga atab qurdirgan Bibixonim jome masjidini mavjud. Bibixonim haqida xalq orasida ko‘plab rivoyatlar saqlanib qolgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов М., Рахмон Н., Гулметов Э. Маданиятшунослик (дарслик). – Тошкент. 2007. – Б. 107.
2. Обломуродов Н., Толипов Ф. Ўзбекистон тарихи (дарслик). – Тошкент. 2019. – Б. 138; 139.
3. “Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида”. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори. 1994. 29 декабрь. 630-сон.